

УДК 81'282.2 (477.51-2)

Т. Л. Хомич, А. П. Пуштарик

**Озерянська діалектна мікросистема: фонетичний, лексичний,
граматичний аспекти**

У статті вперше здійснено спробу інтегрованого багатопланового вивчення озерянської діалектної мікросистеми, проаналізовано фонетичну систему визначеного ареалу, досліджено системний характер функціонування лексичних парадигм говірки села Озеряни, розкрито морфологічні риси її виявлено синтаксичні особливості, що характерні для озерянської діалектної мікросистеми.

Ключові слова: наріччя, говірка, вокалізм, консонантизм, лексична парадигма, граматичні риси.

В статье впервые осуществлена попытка интегрированного многопланового изучения озерянской диалектной микросистемы, проанализирована фонетическая система ареала, исследован системный характер функционирования лексических парадигм села Озеряны, раскрыты морфологические черты и выявлены синтаксические особенности, характерные для озерянской диалектной микросистемы.

Ключевые слова: наречие, говор, вокализм, консонантизм, лексическая парадигма, грамматические особенности.

In article was realized the first attempt of an integrated multifaceted learning and development the dialect microsystems of Ozeryany. The theoretical basis of the study of the dialectal features of South-Eastern dialect of the Ukrainian language were considered and the geographical distribution the dialect of Ozeryany outlined. In addition the phonetic system of a certain area was analyzed and the functioning of the lexical paradigms of the dialect of the village of Ozeryany investigated. The morphological characteristics were solved and the syntactic features characteristic of the dialect microsystems of Ozeryany identified. Also the elements of dialect features in the speech of the indigenous people of the studied village were considered, which is one of the defining characteristics of the functioning of South-Eastern dialects. The influence of the South-Eastern dialects on the dialect of Ozeryany was characterized on the material of records.

Key words: dialect, South-Eastern dialect, the dialect of Ozeryany, phonetics features, accent, genesis, vocals, consonantism, habitat, lexical paradigm, grammatical features, syntax.

У лінгвістиці постійно зростає інтерес до вивчення української діалектології, бо наука про українську діалектну мову розглядає основні проблеми мовознавчих питань: установлення діалектного членування, пояснення генези діалектних явищ, ґрунтовне вивчення усіх структурних рівнів українських говорів.

Одним із першочергових завдань сучасної української діалектології є системне дослідження домінантних мовних рівнів організації діалектів на всій етномовній території або на конкретній частині цієї території. Для українського, звідси й для східного та загальнослов'янського мовознавства, чималий інтерес мають дослідження з проблеми походження й розвитку територіальних діалектів української мови, висвітлення питання взаємозв'язків одних територіальних діалектів із іншими та їх відношення до загальнонародної й літературної мови [2; 7].

Діалектна мова моделюється на основі сукупності описів діалектних систем, кожна з яких функціонує на певній обмеженій території [6, с. 4].

Діалектні особливості окремих регіонів України викликають постійний інтерес у мовознавців, оскільки діалекти лягли в основу літературної мови, становлять невичерпну скарбницю народного духу, є елементами виявлення ментальності нації [6, с. 4].

Село Озеряни розташоване на південному сході Чернігівської області. За даними Атласу української мови, Озерянська діалектна мікросистема входить до складу середньонаддніпрянських говорів, які становлять основне ядро південно-східних діалектів [1, с. 103]. Тому під озерянською говіркою розуміємо говори географічно окреслені й історично сформовані на території Середньої Наддніпрящини, адже визначення ареалу становить вагому проблему в процесі характеристики мовних явищ [5, с. 11].

Фонетична система озерянської діалектної мікросистеми дає підстави твердити, що риси досліджуваної говірки збігаються з рисами сучасної української літературної мови, однак наявні відмінні від неї риси, як-от:

а) функціонування альвеолярного [л']: *бул'у́, мол'око́, сц'л'о́, дал'у́, жу'л'а́, жу'л'у́;*

б) послідовне, не залежне від наголосу чергування етимологічних [о], [е] з [і] в новозакритих складах [4]: *воїна́, доїту́, возо́к, дво́йко, пото́м, мої́;*

в) зближення й змішування звуків [e] та [и] або їх повне заступлення: *сѣлѣ, мині – мені, матирі – матері, ни – не, пирижшлѣ, зе'млѣ, зирно, односил чан, нигѣдна*;

г) уживання [ш] замість літературного [шч]: *шо – що, шоб – щоб*;

г) нечасте "акання" в ненаголошеній позиції: *харѣше, паганѣн ко*;

д) поодинокі пом'якшення [р]: *чотѣрѣ, їзварѣ. сѣхарѣ*;

е) особлива фонема /ф/ найчастіше замінюється звукосполученням [хв]: *хвѣрма, хвѣтками, заѣхвермоѣу*;

е) після губного [м] перед [а], унаслідок асимілятивних процесів функціонує [н]: *м'н'ѣту*;

ж) спорадичне пом'якшення фонем [с], [з], що стоять перед приголосною, після якої наявна фонема /і/: *с крѣзѣ, пѣсѣнѣ, с к'їлѣки*.

Відтак, фонетичний аналіз засвідчує, що озерянська діалектна мікросистема належить до лівобережних середньонадніпрянських говорів та зазнає невиразного впливу північного наріччя.

Дослідивши функціонування лексичних парадигм говірки села Озеряни, слід підкреслити, що місцевих відмінностей в основному словниковому фонді аналізованої діалектної мікросистеми порівняно небагато [3]. Так, спостережено низку іменникових діалектизмів: *вибоїни* – ями; *ѣчин'а* – навчання; *беники* – очі; *бол'нищ'а* – лікарня; *бусел* – лелека; *воспитан'а* – виховання; *горбушка* – край хліба; *гречанка* – суп із гречкою; *зв'оздка* – вапно; *закрутка* – консервація; *канхвети, кохвети* – цукерки; *кпун'а* – погріб; *кпур'* – кабан; *коѣт'оба* – повільна людина; *кобка, копка* – капюшон; *лар'ок, лаѣка, магазѣн* – магазин; *лелик* – нероба; *лїжбище, логво* – ліжко; *марнота* – пуста трата часу; *м'н'ѣчка, м'ѣчка, м'ѣчка* – товчена картопля; *наймач'ї* – наймані люди для праці; *неук* – про нерозумну людину; *окраїчик, окраїец'* – кусень хліба; *оч'еред'* – стадо корів; *поб'їлка* – білення дерев, хати; *помадори* – помідори; *попружка* – ремінь; *потер'уха* – різні відходи після зернових культур, щелушиння; *пуц'ѣрѣнок* – про малу дитину; *р'адно, попѣнка* – прямокутна тканина для носіння трави або сіна; *сѣ'ет* – світло; *сушин'ак* – спилляні сухі гілки; *тупизна* – незрозумілість; *халупа* – стара хата; *ц'омалка* – нероба; *шмот'а* – лахміття; ганчір'я; *ѣ'їрѣвка* – мотузок; *ѣхалка, кач'ѣл'а* – гойдалка; *бол'ѣчка, бол'ѣзн'* – хвороба; *буханка* – запашна хлібина; *зв'оздок, зѣ'їздок* – цвях; *гїчка* – паросток на коренеплодах; *грѣбка* – сільськогосподарська машина для згрібання сіна, соломи; *дѣ'їр* – хата з господарськими будівлями; *дерунѣ* – оладки з тертої картоплі; *дѣ'їтї* – діти; *дѣхтор, дѣктор* – лікар; *жилѣзо* – залізо; *жїтник* –

поле, із якого скошено жито; *жу́жик* – комаха; *загі́блик* – нещасна людина; *зажа́рка* – засмажка до страви; *засті́лка* – тканина доріжка; *зо́нт'ік* – парасолька; *к'істо* – тісто; *кача́лка* – суцвіття очерету; *коу́йбр, ков'о́р* – килим; *коп'і́чанка* – копілка; *коса́рка* – тракторна машина для скошування трави; *кошбу́ка* – кошик; *крі́ша* – дах; *кру́жка* – чашка; *круче́ник* – жвавий хлопчик; *кукурузи́н'а* – стебла кукурудзи; *л'ісоу́шч'ік* – лісник; *л'а́л'а, л'а́л'ічка* – мала дитина; *ледачко́* – ледача людина; *ло́бур'* – ледача дюдина; *мл'е́ко* – молоко; *молоча́р'н'а* – пункт прийому молока; *морозі́но* – морозиво; *мо́сток* – міст; *на́туна* – стебла кормового буряка; *об'і́ск* – обшук; *обу́йка* – взуття; *огу́дина, огу́д'а* – сухі стебла повзучих рослин (огірок; диня; гарбуз); *од'і́яло* – ковдра; *окле́ц'ок* – шматок бруду; *оков'е́лок* – шматок бруду; *очкі́* – окуляри; *п'і́рка* – молода цибуля; *п'ічу́рка* – підпиччя; *пага́на* – погана; *пас'т'і́н'а*, *па́стовен'* – пасовище; *перехо́дка* – кладка; *перу́на* – мішок з пир'ям, на якому сплять; *пиріп'о́лка* – перепілка; *погрі́б* – погріб; *полива́йка* – посудина для поливання, подібна до відра з кришкою, у яке впаяна трубка; *помо́ст* – підлога у сараї для корів; *поп'і́нка* – шматок тканини для носіння трави чи сіна; *проб'у́шче, хвам'і́л'і́я* – прізвисько; *роз'о́ва* – неуважна людина; *с'і́н:і́к* – приміщення для зберігання сіна; *с'і́чка́р'н'а* – автоматичний пристрій для нарізання кукурудзиння, кропиви тваринам; *ска́тирт'* – скатертина; *сл'о́па* – погана погода; *сово́к* – предмет з короткою ручкою, куди замітають віником сміття; *со́н'ачник, нас'і́н:і́к* – соняшник; *спу́скалка* – прічка, із якої спускаються на санках; *ст'і́рка* – білизна; *стикло́* – скло; *ступ'е́н'ки* – ганок; *ступ'е́н'ки* – сходи; *тарза́нка* – ігрове спорядження для розгойдування, що складається з довгої мотузки, прив'язаної до дерева та ручки; *гул'о́к* – поліетиленовий пакет; *на́туна* – верхня частина кормового буряку; *зд'і́р* – свинячий жир; *капшучо́к* – торбинка; *тача́нка* – візок; *хв'і́ртка, хворто́чка* – вхідні двері у воротах; *хварту́х* – фартух; *хаз'а́їство* – подарунок; *хл'і́у* – сарай; *ходуно́к, ходун'е́ц'* – пристрій, за допомогою якого дітей вчать ходити; *ца́ц'а* – іграшка; *чаву́н* – горщик, у якому варять (найчастіше) кашу; *чарда́к, черда́к* – горище в хаті; *чере́п'я* – посуд.

В озерянській діалектній мікросистемі зафіксовано чимало регіональних дієслів: *виту́рлит', турлі́т'* – проганяти; *баб'і́ти* – набрякнути; *балака́т', тере́вент'* – говорити; *бол'і́т'* – хворіти; *гамсе́лит'* – бити; *гуци́кан'а* – забавляння дитини; *дз'у́рчат'* – лити щось; *добит'с'* – досягти; *забу́ркотат'* – заговорити;

заколошматитис'а – заворушитися; **зирити** – дивитися; **з іпат'** – кричати; **іж:арит'** – ізжарити; **кужоудитис'а** – не знаходити собі місця; **лишитис'а** – позбутис'а; **мариц':а** – увижатися; **надибат'** – знайти; **освобонити** – звільнити; **от':агувати** – відкладати на потім; **прискакат'**, **примчат'** – приїхати; **розчаучит'** – розбити; **рубати** – у переносному значенні "швидко їсти"; **схламати** – з'їсти; **телесуватис'** – не знаходити собі місця; **уздр'ім'** – побачити; **ут'амит'** – додумати; **уторопат'** – зрозуміти; **ут'ухатис'** – закохатися; **шарабурит'** – щось помішувати тощо.

Також у словниковому складі озерянська говірка містить такі прислівникові, прикметникові, займенникові лексичні діалектизми: **великомудрій** – про хитру людину, **мо** – може; **ўпос'ла** – потім, після, **багац'ко** – багато, **без:аступній** – безпомічний, **борзій** – енергійний, **ўремен:о** – на певний час, **ўсих** – усіх, **гор ілиц'** – догори обличчям, **даўн'аш'н ії**, **даўн'іш'н ії** – дуже давній, **жодній** – ніякий, **замалом** – ще трохи б, **завс ігди** – завжди, **здуру** – згаряча, **зимн ії**, **з:імн ії** – зимовий, **знарошне** – навмисно, **кожній**, **кожаний** – шкіряний, **колис'** – на днях, **л'убе** – будь-яке, **моторній** – дуже швидкий, **наўзнак** – горілиць, **неўжел і**, **неужел і** – невже, **незт'амно** – дуже, **нікогда** – ніколи, **ніт** – ні, **осторожно** – обережно, **плотно** – щільно, **пос'л і** – потім, **поштій** – майже, **придомашненій** – присвоєний, **самотихом** – самовільно, не послішаючи, **сначала**, **значала** – спочатку, **стпен:о** – багато, **ус ігда**, **ус ігди** – весь час, **шчас** – зараз; **л'уб'іс ін ко** – звичайно, так як треба; **л'бўкїі** – красивий, гарний; **л'убїі** – будь-який; **с'вдн і** – сьогодні; **бумажн'анїі** – паперовий; **јесл і** – якцо; **особин:о** – особливо; **к'існїі** – тісний.

У лексичному складі говірка має спільні риси з говорами Середньої Наддніпрянщини (особливо полтавськими), а також із східно-поліськими; є спільні риси з говорами російської мови (південно-російськими): **год**, **да**, **пожинілис'**, **жіз'н'проізошла**, **осталас'**, **воїну**, **у пос'л ідн іх**, **нісчитай**, **ошібка**, **д іла**, **ў сучасне ўрём'ја**, **кон'ешно**, **за хар'оше пошчитай**, **пошчитайе**, **ўп'јат'** тощо.

Грамаіичний рівень озерянської діалекіної мікросистеми в аспекі морфології та синіаксису виявляє низку рис східно-поліського наріччя, які збігаються з рисами сучасної української ліітературної мови, зокрема:

а) у давальному відмінку однини іменники чоловічого роду ІІ відііні колишніх о-основ у озерянській говірці мають паралельні закінчення **-ові**, **-еві** та **-у**: **братов'і**, **хлопцев'і**, **парубков'і**, **бат'ков'і**, **селу**;

б) чітке розрізнення прикметників твердої та м'якої груп у словах на кшталт: *гарні́* – *гарні́*, *старні́* – *старні́*, *мали́* – *мали́* тощо;

в) інфінітив дієслова після голосного основи має суфікс -т': *чут'*, *живут'*, *помага́ют'*, *ход'ат'*, *бол'ят'*, *но́сют'*, *ро́бют'*, *па́да́ют'*, *ниоб'іжа́ют'*; г) форми 3-ї ос. одн. дієслів І дієвідмини з основою на -j бувають усічені (*слуха, зна, нимá*) і повні (*слуха́є, зна́є, нимáє*);

ґ) рідко використовують усічені дієслова на зразок: *сиду́*;

д) використання приставного звука н в особових займенниках: *до його, їм*;

е) у дієсловах жіночого роду спостережено закінчення -а: *доїла, ходила, робила, годувала, прот'агала, гор'увала, вийшла*;

є) порядковий прикметник "перший" має два варіанти – літературний та діалектний – *первий*;

ж) числівник "чотири" у називному відмінку функціонує у двох формах: *чотирі* (уживається частіше) та *чотири*;

з) у числівниках "п'ять – десять" родовий відмінок із закінченням -и: *п'яти, шести, семи, восьми* тощо;

и) числівник "вісім" уживається у двох варіантах: *вос'ім* та *в'іс'ім*;

і) варіант прийменника в (у) має форму *ув*: *спл у в спориш'ї; у в полі бул'о бримо; один п'ішбу́ у в прійми; пири́жат' у в озир'яни*.

Отже, озерянська діалектна мікросистема хоча й розташована на межі північного та південно-східного наріч, має різноманітні риси на всіх мовних рівнях. Місцевих відмінностей у фонетичній системі дуже мало, тому що на діалектну мікросистему не вплинув сусідній поліський говір, що характеризується специфічними фонетичними ознаками. Лексичний рівень озерянської діалектної мікросистеми взаємодіє з полтавськими та південноросійськими говорами, а граматика має риси південно-східного наріччя.

Література

1. Атлас української мови : в 3 т. – К., 1984.
Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина та суміжні землі. – 1984. – 498 с.
2. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К., 1955. – 314 с.
3. Мартинова Г. І. Середньо-наддніпрянсько-поліські лексичні ізголови / Г. І. Мартинова // Волинь-Житомирщина. – 2001. – № 6. – С. 364–370.

4. Матвіяс І. Г. Діалектна основа вокалізму в українській мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 15–24.
5. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 168 с.
6. Пащенко В. М. Південно-східна макросистема діалектних систем української мови : хрестоматія з методичними рекомендаціями для практичних занять з української діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору / В. М. Пащенко, В. М. Бережняк. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 67 с.
7. Хом'як І. Взаємодія літературної мови і діалектів / І. Хом'як // Дивослово. – 2000. – № 10. – С. 12–14.